

Müasir təlim konsepsiyalarında dərslər şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyəti əsasında təşkil edilməsi müəllimin əsas vəzifəsi kimi qiymətləndirilir. Lakin təcrübədə bəzən müəllimlərin dərslər prosesində şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətini təşkil etməkdə çətinlik çəkdiyinin şahidi oluruq. Bunu onlar müxtəlif arqumentlərlə əsaslandırirlar. Arqumentlər sırasında "tədris proqramları həddən artıq ağırdır" fikri prioritetdir. Bu arqumentə əsaslananlar qeyd edirlər ki, "bu həcmdə materialı şagirdə çatdırmaq üçün yeni biliyi müəllimin özünün izah etməsi zəruridir. Bu səbəbdən də dərslərdə şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətini təşkil etmək üçün vaxt qalmır". Bu arqumentlə razılaşmaq çətin-dir.

Şübhəsiz, tədris proqramları ağır ola bilər. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübələri göstərir ki, dərslər səmərəli təşkil edildikdə, yeni təlimin metod və texnologiyalarından düzgün və səmərəli istifadə edildikdə, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda onların müstəqil təlim fəaliyyətini təşkil etmək o qədər də çətin olmur. Müstəqil təlim fəaliyyətinin təşkili biliyin şagird tərəfindən "keşf" edilməsinə şərait yaradır.

Haşiyyə: *Kəşf yolu ilə öyrənmə ideyası, ilk dəfə, keçən əsrin əvvəllərində Üzeyir Hacıbəyovun görkəmli Azərbaycan pedaqoqu Rəşid bəy Əfəndiyevlə polemikası prosesində formalaşmışdır. Ü.Hacıbəyovun fikrincə, "kəşf yolu ilə öyrədilən" kəlmələrin mənasını müstəqil özləri tapıb, həmin sözlərin nə ifadə etdiyini və ana dillərində nəyin müqabilə olduğunu şagirdlər özləri kəşf edirlər. XX əsrin ikinci yarısında ingilis psixoloqu C.Brünerin axtarışlarında "kəşf yolu ilə öyrənmə" ideyası texnoloji parametrlərlə açıqlandı.*

Müstəqil təlim fəaliyyəti idrak fəallığının başlanğıcı kimi

Səriştələr biliklərin mənimsənilməsində şagirdlərə kömək edir

Dərs dilemma qarşısında - bilik yoxsa səriştə

Gəlin belə bir müəyyən edici eksperiment həyata keçirək: biliyin müəllimin izahı və təhsiləmənin müstəqil idrak fəaliyyəti vasitəsi ilə "ötürülməsinin" nəticəsində şagirdin nə əldə edəcəyini müəyyən edək:

I eksperimental situasiya: Müəllim yeni biliyi izah etdi və şagirdə ötürdü. Əgər biz bu prosesi kənardan müşahidə etmək imkanına malik olsaq, görəcəyik ki: - müəllim danışır - şagird qulaq asır; müəllim sual verir - şagird cavab verir; müəllim tapşırıq verir - şagird icra edir; dərslər sonunda müəllim evə tapşırıq verir. Bu şagirdlərin sinifdəki fəaliyyətidir. Evdə şagirdlər verilmiş mətni oxuyur, yazılı tapşırığı həll edirlər.

Eksperimental situasiyanın təhlili: İlk baxışdan belə məlum olur ki, təlimin məqsədi həyata keçdi. Şagird biliyi qavradı, anladı və tətbiq etdi. Lakin məsələnin mahiyyətinə varanda məlum olur ki, "biliyin belə ötürülməsi" prosesində şagird heç nə axtarmadı, hər bir məlumat istər müəllim tərəfindən, istərsə də kitabı oxuyanda ona hazır verildi. O yalnız ona təqdim edilən "biliyi" mənimsədi. Görəsən biliyin belə texnologiyaya əsasında ötürülməsi zamanı şagirdin müstəqil idrak fəallığı varmı? Axı necə ola bilər ki, müstəqil idrak fəaliyyəti göstərmədən yeni bilik əldə edəsin? Əlbəttə, olur. Təlim materialının şagirdlərə "müəllimin izahı" metodunun köməyi ilə "ötürülməsi" prosesində şagirdin müstəqil idrak fəaliyyəti zamanı o müəllimə qulaq asır, evdə dərslərini oxuyur, evə verilən müxtəlif tapşırıqlar vasitəsi ilə mənimsədiyi bilikləri tətbiq edir və s. Bunlar onun müstəqil təlim fəaliyyətidir.

Haşiyyə: *Təcrübədən bizə məlumdur ki, heç də bütün şagirdlər evə verilmiş tapşırığı yerinə yetirə bilmirlər. Əksər hallarda bunun əsas səbəbi şagirdin müəllimə diqqətlə qulaq asmaması, dərslər başa düşməməsi və bunun nəticəsi olaraq, biliyi tətbiq edə bilməməsi kimi izah edirlər.*

II eksperimental situasiya: Dərs şagirdin müstəqil idrak fəaliyyəti əsasında təşkil edilir. Belə dərslər müşahidə edəndə görürük ki: - müəllim dərslər başlanğıcında problem situasiya yaradır, şagirdlər ya tək-tək, ya cüt, ya da qrup halında problemin həlli üzərində fikirləşir, axtarırlar, mövcud biliklərini yada salır, müqayisə, analiz, sintez edir, fikirlərini ümumiləşdirib, öz versiyalarını müəllimə təqdim edirlər. Bu versiyaların elektron lövhəyə yazılır və bütün sinif şagirdlərinin müzakirəsinə verilir. Şagirdlər bu versiyalar haqqında, onların düz və ya səhv olmasını sübut etməyə çalışırlar, bu zaman hər bir şagird və ya qrup öz versiyasını sübut etmək üçün arqument, digər versiyaların həqiqətə uyğun olmadığını sübut etmək üçün əks - arqument gətirirlər. Onların gətirdiyi arqumentlərə əsasən daha çox düz olma ehtimalı olan versiyalar müəyyən edilir. Şagirdlər həmin versiyalar üzərində tədqiqat aparır və dərslər sonunda tədqiqatın nəticəsi açıqlanır.

Haşiyyə: *Ola bilər ki, problem dərslər prosesində həll edilməsin, tədqiqat şagirdlər tərəfindən davam etdirilsin və onun nəticələri növbəti dərslərdə açıqlansın.*

II eksperimental situasiyanın təhlili: Bu dərslərdə biliyin ötürülməsi "axtarma və keşf etmə" metodologiyasına əsaslandıqı üçün şagirdin müstəqil idrak fəaliyyətinin coğrafiyası genişləndi. Bu, onun "axtarma" fəaliyyəti ilə bağlıdır. Müəllim şagirdi axtarma fəaliyyətinə daxil edəndə o əqli əməliyyatların köməyi ilə yeni biliyi kəşf edir.

Haşiyyə: *Dərslərə başlanan "axtarma və keşf etmə" fəaliyyətinin evdə də davam etməsinə inanmaq üçün kifayət qədər əsasımız var. Axı həyatda da axtardığımız nəyisə tapmadan rahat ola bilmirik.*

Eksperimental situasiyaların müqayisəsi: Müəllim birinci halda izah metodu vasitəsi ilə şagirdləri biliklərlə silahlandırdı, ikinci halda şagirdləri müstəqil fəaliyyətə cəlb etmək vasitəsi ilə onların bilikləri "keşf" etməsinə şərait yaratdı.

Müasir dərslər qarşısında duran konseptual sual: *Görəsən bu yolların hansı yaxşıdır?*

Dərs müəllim-şagird münasibətlərinin seyrində

Müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətindən ibarət olan təlim prosesində müəllim öyrədir, şagirdlər öyrənir. Əslər boyu təlim prosesi bu fəlsəfə üzərində qurulub, bu gün də belədir. Müəllim və şagird əməkdaşlığı bu fəlsəfənin episentridə reallaşır.

Bu əməkdaşlıq bəzən avtoritar, bəzən demokratik metodların tətbiqi ilə reallaşır. Bəzən müəllimi təlim prosesinin subyekti, şagirdi obyekt kimi qiymətləndirilib. Şagirdi obyekt kimi qiymətləndiriləndə müəllim-şagird əməkdaşlığı avtoritar prinsiplərinə əsaslanır. Mütəfəkkirlər, maarifçilər, qabaqcıl müəllimlər şagird ilə həmişə əməkdaşlıq zamanı demokratik prinsiplərə üstünlük veriblər. Onlar təlim prosesinin fəlsəfəsini daha dərindən dərk ediblər, şagirdi təlim prosesinin subyekti kimi qiymətləndirərək onun dünyanı müstəqil olaraq dərk etməsi üçün şərait yaradıblar, obrazlı desək, "onların gözləri qarşısında dünyaya pəncərə açıblar".

Haşiyyə: *Dərslər qüdrətinə baxan, o şagirdlərin gözləri qarşısında dünyaya pəncərə açar bilər.*

Dərsi dünyaya açılan pəncərə kimi dəyərləndirsək, səhv etmərik. Axı şagird dərslərdə dünyanı dərk etməyi öyrənir və ya şagirdə dünyanı dərk etməyi öyrədirik. Bu prosesin episentridə dayanan müəllim-şagird münasibətlərinin seyrində izahedici təlimdə müəllimin üç funksiyası meydana gəlir. Onları belə mənalandırıblar: öyrədici, inkişafedici, tərbiyəedici. Maraqlıdır ki, müasir təlim konsepsiyalarında yeni funksiya - istiqamətləndirici funksiya prioritet oldu.

Günün sualı: *Görəsən müəllimin funksiyası niyə dəyişdi?*

Təlim prosesinin strukturuna baxanda məlum olur ki, həm müəllim, həm də şagird təlim prosesində özünəməxsus fəaliyyətə malikdir. Müəllim bu prosesdə həlledici, aparıcı qüvvədir. Lakin müasir müəllim vəzifə statusu baxımından keçən əsrin müəllimindən fərqlənir. Əvvəllər biliyin hazır şəkildə şagirdə ötürülməsi prioritet idi, indi şagirdləri biliklər əldə etməyə istiqamətləndirmək metodologiyası üstünlük kəsb edir. Bu, şagirdlərin müstəqil təlim fəaliyyətinin təşkili vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Müstəqil təlim fəaliyyəti zamanı şagirdlər axtarır-keşf etmə prosesinə cəlb edirlər. Bu zaman onlarda yeni-yeni səriştələr formalaşır. Əldə edilmiş səriştələr şagirdlərə gerçəkliyi müstəqil olaraq mənimsəmək imkanı verir. Bu prosesdə müəllimin yeni - istiqamətləndirici (fasilitator) funksiyası xüsusi önəm kəsb edir. Lakin istiqamətləndirici funksiya müəllimin əvvəlki funksiyalarını inkar etmir, sadəcə onlara yeni məzmun verir. Fikir verin: - İzahedici-illüstrativ təlimdə müəllim öyrədirdi, inkişaf etdirirdi, tərbiyə edirdi. Müasir təlim konsepsiyalarında istiqamətləndirici funksiya daşıyan müəllim şagirdi həm öyrətməyə, həm inkişafa, həm də tərbiyyəyə istiqamətləndirir.

Müəllim şagirdləri dərslər dediyi fənnə aid olan təlim materialını mənimsəməyə istiqamətləndirmək yolu ilə onları müstəqil təlim fəaliyyətinə cəlb edir. Bu zaman şagirdləri əqli fəaliyyət göstərməyə - "axtarma - keşf etməyə" istiqamətləndirir. Köüllü olaraq axtarma prosesinə başlayan şagird (bu motivasiya yaradılandan sonra baş verir), axtardığını tapmayana qədər sakitləşə bilmir (elm adamları bu hissələri öz fəaliyyətlərində həmişə yaşayıblar), əgər məktəbdə tapa bilmərsə, axtarma prosesi dərslər sonra, evdə davam edir. Bu, şagirdin məktəbdən sonrakı fəaliyyətinin də idrak prosesinə xidmət etməsinə səbəb olur.

Yeni bilik "müəllimin izahı" metodu vasitəsi ilə ötürüləndə şagirdin biliyi mənimsəmə səviyyəsi daha çox müəllimin fəaliyyətindən asılı olurdu. Məlumdur ki, bütün müəllimlər dərslər e-

ni səviyyədə məzmunlu və maraqlı izah edə bilməz. Müəllim dərslər nə qədər yüksək səviyyədə izah edirdisə, şagird onu bir o qədər dərindən mənimsəyirdi. Amma müəllim şagirdin müstəqil təlim fəaliyyətini təşkil etdikdə, yeni biliyin mənimsənilmə səviyyəsi daha çox şagirdin fəaliyyətindən asılı olur. Əldə etdiyi biliklərdə o daha çox "pay" sahibi olur. Bu zaman biliklər təkcə onun yaddaşına "həkk" olmur (birinci halda belə olurdu), o həm biliyi mənimsəyir, həm də bu biliyi əldə etməyin yollarını öyrənir.

İstiqamətləndirici funksiya tərbiyə məsələlərinin yeni həlli yollarının yaranmasını da şərtləndirir. İzahedici-illüstrativ təlim dövründə müəllim şagirdlərə hər hansı bir məsələ haqqında məlumat verirdi. Məsələn, şagirdlərə əxlaqi söhbət həyata keçirərək, dostluq haqqında fikirlərini onlarla bölüşürdü. Şagirdlər onu dinləyib, nəticə çıxarırdılar. Müasir təlim konsepsiyaları bu məsələnin yeni yolunu tapıb. Müəllim şagirdlərə məsələn, "Dostluq deyəndə nə başa düşürsünüz?" sualı ilə müzakirə edir. Şagirdlərin hər biri öz versiyasını yazıb müəllimə verir. Müəllim onları qruplaşdıraraq, elektron lövhədə əks etdirir. Sonra şagirdlər mövcud variantları bir-bir müzakirə edirlər. Hər bir şagird öz versiyasını sübut etmək üçün arqumentlər gətirir. Prosesin gedişində irəliləyən arqumentlərin məntiqi sübutu əsasında şagirdlərə dostluq haqqında müəyyən təsvirlər formalaşır. Əslində bu yolla onlar həqiqəti "keşf" etmiş olurlar.

İstər təlim, istərsə də tərbiyə prosesində şagirdlərin "axtarma-keşf etmə" prosesinə istiqamətləndirilməsi zamanı şagirdlər əqli fəaliyyətə cəlb olunurlar. Onlar müxtəlif əqli əməliyyatlardan istifadə edərək, onlara məlum olmayanı "keşf" edirlər. Bu proses onların inkişafını təmin edir.

Şagirdlərin müstəqil təlim fəaliyyətinin təşkil edilməsi üçün onların müxtəlif səriştələrə malik olması tələb olunur. Bu səriştələrin sayı kifayət qədər çoxdur. Pedaqoji ədəbiyyatda səriştələr haqqında kifayət qədər geniş məlumatlar var. Qabaqcıl müəllimlər dərslər keyfiyyətini artırmaq üçün şagirdlərdə zaman-zaman səriştələr formalaşdırır və inkişaf etdirir. Bu səriştələr bir tərəfdən təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin idrak fəallığını təmin edir, digər tərəfdən onların müstəqil olaraq bilik və sosial təcrübə əldə etməsi üçün geniş yol açıb.

Müasir təlim konsepsiyalarının tərəfdarlarının bəziləri biliyin müəllimin izahı vasitəsi ilə şagirdə verilməsini tamamilə məqsədsəhv hesab etmirlər. Onların məntiqi aydınlıq, hazır biliyin şagirdə verilməsi yalnız öyrədici vəzifənin tələblərini ödəyir. Müasir təlim konsepsiyaları şagirdlərdə səriştələrin inkişaf etdirilməsi və səriştələr vasitəsi ilə onların müstəqil fəaliyyətini (onların ya müəllimə, ya da bir-birləri ilə əməkdaşlığı yolu) təşkil edərkən yeni biliklər əldə etməsi metodologiyası üzərində qurulur. Biz də ikinci metodologiyanın tərəfdarıyıq, məhz bu metodologiyanın tətbiqi zamanı şagird təlim prosesinin həqiqi subyektinə çevrilir. Lakin onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, şagirdin hər hansı bir fənlə (hətta ola bilər ki, hər hansı bir mövzuya) bağlı ilkin məlumatlar əldə etməsi üçün bəzən "müəllimin izahı" metodundan istifadə etmək qaçılmaz olur. Bu, şagirdlərdə ilkin məlumat bazasının və anlayışların bankının formalaşması baxımından zəruridir. Lakin müəllimin izahı metodundan istifadə edərkən təbii ki, bu izahın strukturunda şagirdlərə dialoqa yer ayrılması daha yaxşı səmərənin əldə edilməsinə şərait yaradır.

Son söz əvəzi və ya səriştələrin aşılmasında "bumeraq effekti"

Şagirdlər səriştələrə yiyələndikdə, onların idrakı fəallığı artır. Səriştələr şagirdlərin dünyanı dərk etmə və sosiallaşma imkanlarını genişləndirir. Şagird səriştələrə yiyələndikdə o gerçəkliyi daha məhərətli "ram etməyə" başlayır. Şagirdlərin bilikləri "səriştələrinin gücü çatan" qədər mənimsəyə bildikləri artıq bu gün pedaqoji gerçəklikdə aksioma kimi səslənir. Bu səriştələrin "bumeraq effekti"dir. Səriştələr biliklərin mənimsənilməsində şagirdlərə kömək edir. Fəal və interaktiv təlim metodları şagirdlərin idrak fəallığını artırır və istiqamətlənib. Şagirdlərdə səriştələrin aşılmasına vasitə olur. Onları müstəqil təlim fəaliyyətinə cəlb etmək - müasir təlim metodları bu metodologiyaya söykənir.

Hikmət ƏLİZADƏ,
BDU-nun professoru